

UDK:28-19(5)(091)

Dilorom MO'MINJONOVA,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi tayanch doktoranti
E-mail:mdilorom1998@gmail.com

Dotsent, PhD O.Ernazarov taqrizi asosida

SHARQDA MUSULMON DINSHUNOSLIGI RIVOJLANISH TARIXI

Annotatsiya

Mazkur maqolada musulmon Sharqida dinshunoslik fanining shakllanishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. Qur'on va hadis asosida boshlangan dastlabki apologetik yondashuvlar, IX–XII asrlarda ilm-fan, falsafa va qiyosiy tahlil asosida rivojlanib, mustaqil ilmiy soha sifatida shakllangani ilmiy asosda yoritilgan. Beruniy, Shahristoniy, Ibn Hazm, Abul Maoliy Ubaydulloh kabi mutafakkirlarning asarlari musulmon dinshunosligi rivojida tutgan o'rni tahlil etiladi. XIX asrda modernizmning musulmon tafakkuriga ta'siri, G'arb tanqidlariga ilmiy javob berish, dinlararo muloqotdagi o'zgarishlar muhim bosqich sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Sharq dinshunosligi, qiyosiy dinshunoslik, musulmon mutafakkirlari, apologetika, modernizm, Beruniy, Shahristoniy, Ibn Hazm, Abul Maoliy, "Bayan al-Adyan", tafsir, manbashunoslik, ilohiyot.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ НА ВОСТОКЕ

Аннотация

В данной статье анализируются этапы становления и исторического развития науки о религии в мусульманском Востоке. Показано, как первоначальные апологетические подходы, основанные на Коране и хадисах, в IX–XII веках трансформировались в научную дисциплину благодаря философским и сравнительным исследованиям. Особое внимание уделяется вкладу таких мыслителей, как аль-Бируни, Шахрестани, Ибн Хазм, Абу-ль-Маалий Ubaydullaх. XIX век рассматривается как эпоха модернизма, когда мусульманские ученые начали научно отвечать на критику Запада и развивать межрелигиозный диалог. В статье использованы источниковедческий, историко-типологический и сравнительный методы, позволяющие выявить закономерности формирования мусульманской религиоведческой мысли. Эти подходы служат важной теоретической основой для современных религиозных исследований и диалога между религиями.

Ключевые слова: восточное религиоведение, сравнительное религиоведение, мусульманские мыслители, апологетика, модернизм, аль-Бируни, Шахрестани, Ибн Хазм, Абу-ль-Маалий, «Баян аль-адьян», классификация, тафсир, источниковедение, ислам и другие религии, теология.

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF MUSLIM RELIGIOUS STUDIES IN THE EAST

Annotation

This article analyzes the historical stages of the development of religious studies in the Muslim East. It highlights how early apologetic approaches based on the Qur'an and hadith evolved into a distinct scientific discipline in the 9th–12th centuries through philosophical and comparative inquiry. The contributions of thinkers such as al-Biruni, Shahristani, Ibn Hazm, and Abu'l-Ma'ali Ubaydullaх are thoroughly examined. The 19th century is presented as a turning point during the age of modernism, when Muslim scholars began to respond academically to Western critiques and promoted interreligious dialogue. The study applies source analysis, historical-typological, and comparative methodologies to explore the intellectual foundations of Islamic religious studies. These approaches serve as a theoretical basis for modern interfaith dialogue and comparative religion.

Key words: Eastern religious studies, comparative religion, Muslim thinkers, apologetics, modernism, al-Biruni, Shahristani, Ibn Hazm, Abu'l-Ma'ali, Bayan al-Adyan, classification, tafsir, source studies, Islam and other religions, theology.

Kirish. Islom sivilizatsiyasi shakllangan ilk asrlardan oq, diniy bilimlarni chuqur o'rganish va izchil ilmiy asosda tizimlashtirish musulmon jamiyatlarining eng asosiy ilmiy faoliyatlaridan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, musulmon Sharqida islom aqidasi, tafsir, hadis, fiqh, kalom bilan birgalikda islomdan boshqa dinlarning manbalarini o'rganish mustaqil ilmiy soha sifatida shakllanib, o'ziga xos rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan. Bu jarayon faqatgina diniy matnlarni talqin qilish bilan chegaralanmay, balki falsafa, mantiq, tilshunoslik va tarixshunoslik bilan ham uzviy aloqada rivojlanib borgan. G'arbda dinshunoslikka oid tadqiqotlar XVIII-XIX asrlarda paydo bo'lgan bo'lsa, musulmon olimlari tomonidan bu kabi izlanishlar VII asr o'rtalarida boshlangan edi. Musulmon dinshunosligining shakllanishida Basra, Kufa, Bag'dod, Xuroson, Buxoro, Samarqand, Xiva, Qohira kabi ilmiy markazlar muhim rol o'ynagan. Bu hududlarda yashagan

olimlar diniy masalalarni nafaqat an'anaviy nuqtayi nazardan, balki analitik va falsafiy jihatdan ham o'rganishga harakat qilganlar. Islom dini asoslarining ilmiy asosda bayon etilishi, ilohiyot ilmining mustahkamlanishi, boshqa din va mafkuralarga nisbatan yondashuvlarning shakllanishi aynan shu muhitda yuz bergan. Sharqda musulmonlar tomonidan islomdan boshqa dinlarni o'rganish bir necha tarixiy davrlarda amalga oshirildi: 1. VII-VIII asrlarda Qur'on va hadislarga asoslangan holda, ibrohimiylar dinlarning manbalari qiyosiy tadqiq etildi. 2. VIII-IX asrlar ilmiy qiziqish davri bo'lib xizmat qildi. Abbosiylar xalifaligi davrida yunon, suryoniy, yahudiy, nasroniy va hind manbalari arab tiliga tarjima qilindi. 3. IX-XII asrlar dinlarni tizimli o'rganish ularni tasniflash, tahlil qilish bosqichi hisoblandi. 4. XII-XIV asrlar sharq musulmon dunyosida tasavvufiy yuksalish davriga to'g'ri keldi. 5. XIX asrdan boshlab islom dini moderniz bilan

yuzlashdi va bu davrdan boshlab, tadqiqotlar obyektivlik asosida qiyos usulida yozilgan asarlar va fikrlar uyg'unligiga erishildi [1]. Dinlararo muloqot orqali, xolis fikrlar asosida dinlarni tadqiq etib, jamiyatga tanlov erkinligini yaratib berdi. Bu bosqich bugungi kunga qadar davom etib kelmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharq musulmon olimlari tomonidan o'rta asrlarda yaratilgan diniy-adabiy merosda dinlarni qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan asarlar alohida ilmiy yo'nalishni shakllantirgan. Ushbu an'anani ifodalovchi muhim manbalar quyidagi mutafakkirlar tomonidan tadqiq etilgan: Shahristoniy, Ibn Hazm Andalusiy, Abu Rayhon Beruniy, Abul Maoliy Ubaydulloh, Ibn Hazm, Abdulqodir Bag'dodiy, Ibn Nadim, Said ibn Abdulmalik Habib, Abul Mash'ar al Balxiy. Mazkur manbalar orqali o'rta asr Sharqida musulmon olimlarining boshqa dinlarga nisbatan ilmiy, mantiqiy, ba'zan apologetik, lekin tobora tizimlashgan yondashuvi kuzatiladi. Krachkovskiy Ignatiy Yulianovich "Arab adabiyoti", Klimov Boris Nikolayevich "Dinshunoslik", Belyayev Leonid Alekseyevich "Musulmon madaniyati va O'rta Osiyo diniy tafakkuri", Petrushevskiy Ilya Pavlovich "VII-XV asrlarda Eronda islom", Vasilyev Leonid Sergeyevich "Sharq dinlari tarixi", Fazlur Rahmon "Islom va modernizm", John L. Esposito "Islom", Marshall Hodson "Islom tafakkuri", Oliver Leman "Qur'on ensiklopediya" asarlarida musulmon mutafakkirlari tomonidan tadqiq etilgan asarlar va uning bugungi kundagi ahamiyati haqida batafsil yoritib bergan. Ushbu mualliflarning asarlari nafaqat musulmon diniy tafakkurining o'tmishdagi tarixiy shakllanishini tushunish, balki zamonaviy dinlararo muloqot, dinshunoslik metodologiyasi va Sharq falsafasi uchun muhim nazariy asoslarni taqdim etadi. Bugungi kunda bu asarlar musulmon ilmiy merosini jahon dinshunoslik kontekstida baholash va yangi yondashuvlar ishlab chiqishda asosiy nazariy manba sifatida ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy tadqiqotda Sharqda musulmon dinshunosligi rivojlanish bosqichlarining tarixiy va nazariy asoslarini tahlil qilish maqsadida kompleks yondashuv asosida metodologik yondashuvlar qo'llanildi: Tarixiy-tipologik metod – Sharqda musulmon dinshunoslik tafakkurining bosqichma-bosqich shakllanishi, rivojlanishi va davriy xususiyatlari aniqlanib, ularning o'zaro bog'liqligi va umumiy evolyutsion yo'nalishi tahlil qilindi. Qiyos metodi – islom dini doirasidagi va boshqa dinlarga oid diniy-madaniy yondashuvlar o'zaro qiyoslandi. Manbashunoslik metodi – o'rta asr musulmon olimlari tomonidan yozilgan arab tilidagi asosiy asarlar asosiy manba sifatida o'rganildi. Ularning tili, mazmuni, kontekstual o'rni va tarixiy ahamiyati manbashunoslik tamoyillari asosida tahlil qilindi. Konstruktiv tahliliy metod – o'rganilgan tarixiy va nazariy dalillar asosida Sharq dinshunosligi rivojining ichki qonuniyatlari, intellektual merosi va uning bugungi davrdagi ilmiy ahamiyatini ochib berishga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar. Ilk islomiy asrlarda musulmonlar tomonidan boshqa dinlarga bo'lgan munosabat, asosan, Qur'on va sunnat doirasida shakllangan bo'lib, bu yondashuv ilohiy vahiy asosidagi baholovchi xarakterga ega edi. VII–VIII asrlarda yahudiylar va nasroniylar Islom doirasida ahli kitoblar bilan bo'lgan muloqotlar (xususan, Madina yahudiy qabilalari va Najron nasroniylari bilan) ijtimoiy, siyosiy va dini asoslarga tayangan. Ushbu davrda boshqa dinlarga oid tasavvurlar ko'proq apologetik va polemik uslubda namoyon bo'lgan, ya'ni musulmon olimlari boshqa dinlarning e'tiqodiy asoslarini tanqidiy nuqtai nazardan ko'rib chiqqanlar. Ilk bosqich musulmon dinshunosligining shakllanishida asosiy konseptual poydevor bo'lib, keyingi asrlarda yuzaga kelgan ilmiy, falsafiy va taqqoslamali yondashuvlar uchun tayanch bo'lib xizmat qilgan. Qur'onning o'zida yahudiy va nasroniylarning e'tiqodiy xatolari, tarixiy chekinishlari, yozma manbalaridagi (Tavrot va Injil) o'zgarishlar haqida aniq

tanqidiy yondashuv mavjud. Bu yondashuv Qur'on tomonidan ilgari surilgan "tahrif" (manbalarni o'zgartirish) konsepsiyasiga asoslanadi. Shu tariqa, islom dini o'zini ibrohimiyan an'ananing davomi deb e'lon qilgan holda, avvalgi dinlarning muqaddas matnlarini tanqidiy baholash va ularni Qur'on asosida qayta tushuntirishni yo'lga qo'ygan. Bu holatni musulmon olimi Fazlur Rahman quyidagicha izohlaydi: "Qur'on avvalgi vahiy bilan o'zaro munosabatda bo'lgan holda, o'zining tanqidiy yondashuvi orqali ularni tekshirib chiqadi va yangicha ilohiy axborotni taklif etadi" [6]. VII asrning oxiri va VIII asr boshlarida musulmon tafsirchilari va kalom ilmi vakillari islom dini pozitsiyalarini rivojlantirib, yahudiy va nasroniylar e'tiqodini ilohiy birlik (tashhid) nuqtai nazaridan tahlil qilganlar. Shuningdek, hadis rivoyatlarida ham yahudiy va nasroniylarga oid bilimlar isroiliyotlardan tafsirda foydalanilgan bo'lib, bu holat musulmon olimlarining o'z dinidan tashqaridagi diniy matnlar bilan tanishuvga bo'lgan ehtiyojini ko'rsatadi. Taniqli sharqshunos Jacques Waardenburg bu holatni quyidagicha izohlaydi: "Ilk islom tafakkuri doirasida boshqa dinlarga nisbatan shakllangan qiziqish apologetik xarakterga ega bo'lsa-da, bu holat musulmonlarning diniy tafsir doirasini kengaytirishga bo'lgan intilishidan dalolat beradi" [14].

IX–XII asrlar islom madaniyatining ilmiy-falsafiy yuksalish davri bo'lib, aynan shu davrda boshqa dinlarga nisbatan ilmiy va qiyosiy yondashuv shakllandi. Musulmon olimlari bu davrda nafaqat islomdagi firqalar, balki yahudiylar, nasroniylar, zardushtiylar, moniylar, hind dinlari kabi e'tiqod tizimlarini ham tahlil qilishga urinib, qiyosiy dinshunoslikning ilk poydevorini yaratdilar. Bu metodologik ikki yo'nalish asarlar tarkibida uyg'unlashib, diniy tafakkurning chuqurlashuviga xizmat qilgan. "Hindiston" asari orqali Beruniy hinduizm, buddizm, braxmanizm singari dinlarni obyektiv, etnografik va tafsilotli tarzda tahlil qilgan. Bu asar islom ilm-fani tarixida birinchi ilmiy-antropologik yondashuv namunasidir. Abul Maoliy Ubaydulloh "Bayan al-Adyan" asari boshqa dinlarga oid qiyosiy va soddalashtirilgan tasnifiy yondashuv bilan ajralib turadi. Asarda islomdan tashqari yahudiylar, nasroniylar, zardushtiylar, manixeylik, hinduizm kabi dinlar haqida qisqacha ma'lumotlar berilgan. U diniy bag'rikenglik ruhida, xalq uchun tushunarli tilda yozilgan bo'lib, ilmiy dinshunoslikning ommaboplashgan shakliga misoldir. Abdulkarim Shahrastaniy (1086–1153) "Al-Milal va an-Nihal" asarida muallif islomdagi firqalar bilan bir qatorda yahudiylar, nasroniylar, braxmanizm, majusiylar, manixeylik kabi dinlarni tizimli ravishda tasniflaydi va ularning asosiy aqidaviy farqlarini aniqlaydi. Uning yondashuvi haqida E.J. Sharpe quyidagicha yozadi: "Shahrastaniy dinlar tarixiga oid yozilgan ilk ensiklopedik tabiatdagi asarlardan birini yaratdi va boshqa dinlarga nisbatan ham tavsifiy, ham munozaraviy yondashuvni uyg'unlashtirdi" [11]. Andaluslik faqih va alloma Ibn Hazm "Al-Fisal fi al-milal wa al-ahva va an-nihal" asarida yahudiylar va nasroniylarni tahlil qilgan. Franz Rosensal bu borada quyidagicha fikr bildiradi:

"Ibn Hazmning yondashuvi aniq apologetik xarakterga ega bo'lsa-da, uning dalillari chuqur mantig'iy asosga ega va polemik uslubda qiyosiy tahlil beradi" [13]. "Al-Farq bayn al-firoq" asarida Abdulqodir Bog'dodiy islomdagi firqalarni aqidaviy asosda tasniflagina qolmay, yahudiy va nasroniylar orasidagi e'tiqodiy tafovutlar haqida ham tahliliy mulohazalar bildiradi. Bu asar qiyosiy taftish doirasidagi ichki islomiy va tashqi diniy tizimlarni tahlil qilishda muhim qadam bo'lgan. Ibn Nadim "Al-fihrist" asarida diniy-falsafiy maktablar, mualliflar, manbalar va ularning qarashlarini ensiklopedik tarzda sanab o'tadi. Mazkur asarda yunon, hind, nasroniy, yahudiy va manixeylikka oid yozma manbalar ro'yxati va ularning mazmuni qisqacha ko'rsatilgan. Bu, musulmon

olimlarining boshqa dinlarning manbaviy asarlari bilan bilvosita tanish bo'lganini ko'rsatadi.

XIX asr musulmon dunyosi uchun keskin tarixiy burilish davri bo'ldi. Bu davr nafaqat G'arb imperiazmi va nasroniy missionerligining bosimi ostida kechgan, balki musulmon intellektual muhitida chuqur o'zgarishlarni yuzaga keltirgan modernizm davri sifatida tarixda muhim o'rin tutadi. Aynan shu asrda musulmon olimlari din, fan, tarix va ijtimoiy fikr sohalarida yangi usullar va metodlarni ishlab chiqishga harakat qildilar. Bu yondashuvlar, ayniqsa, dinshunoslik tadqiqotlarida o'z ifodasini topdi. Modernizm davri musulmon olimlarini ikki asosiy yo'nalishda faoliyat yuritishga undadi: birinchisi - G'arb tanqidlariga qarshi turish va islomni himoya qilish (apologetika), ikkinchisi esa - zamonaviy ilm-fan, tarixiy tafakkur va tanqidiy tafsir metodlariga tayanib, boshqa dinlarni qiyosiy o'rganish va tahlil qilish. Bu ikki yo'nalish o'zaro bog'liq bo'lib, yangi shakllangan diniy-falsafiy tafakkurning asosini tashkil etdi. Rahmatulloh Kaironaviyning "Izhār al-Ḥaqq" asari apologetik-polemik uslubdagi eng mashhur namunadir [16]. Unda Injil matnlari, xristian aqidalari, xususan Uchlik (Trinitet) doktrinasi tanqidiy tahlil qilinadi. Muallif G'arb ilmi va matnshunosligidan foydalangan holda, islomni ilmiy asosda himoya qilishga uringan.

Kaironaviy G'arbda shakllangan tanqidiy metodlarini o'z asarida qo'llagan musulmonlardan biridir. Modernizm davrining eng muhim xususiyati shundaki, musulmon olimlari dinshunoslikka faqat aqidaviy jihatdan emas, balki ijtimoiy, tarixiy va madaniy kontekstda ham yondasha boshladilar. Bu esa dinshunoslikni nafaqat apologetik faoliyat sifatida, balki keng ilmiy soha sifatida shakllantirishga imkon berdi. XIX asr dinshunosligi keyingi musulmon olimlari uchun zamonaviy ilm-fan bilan integratsiyalashgan intellektual asosni yaratdi.

Xulosa. Sharqda musulmon dinshunosligining shakllanishi va taraqqiyoti VII asrdan boshlab bugungi kungacha davom etayotgan uzviy va murakkab jarayon sifatida baholanadi. Ilk bosqichlarda Qur'on va hadis asosida ibrohimiylar dinlarga apologetik yondashuv ustuvor bo'lgan bo'lsa, IX–XII asrlarda ilm-fan, falsafa va mantiqqa asoslangan qiyosiy tadqiqotlar dinshunoslikni alohida ilmiy soha sifatida shakllantirdi. Shahristoniy, Ibn Hazm, Beruniy, Abul Ma'aliy kabi mutafakkirlar tomonidan yaratilgan asarlar bugungi zamonaviy dinshunoslik fanining poydevorini tashkil etgan. XIX asrda modernizm ta'sirida musulmon olimlari G'arb tanqidlariga ilmiy asosda javob berishga intildilar, bu esa dinlararo muloqot va obyektiv yondashuvni kuchaytirdi.

ADABIYOTLAR

1. Ahmed, Akbar S. *Journey into America: The Challenge of Islam*. Brookings Institution Press, 2010.
2. Albert, Iskandar. "Al-Razi." *Encyclopedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures* (2nd ed.). Springer (2006): 155–156.
3. Eric, J. Sharpe. *Comparative Religion: A History*. New York: Charles Scribner's Sons, 1975.
4. Hitti, Philip K. *History of the Arabs from Earliest to the Present*. London: The Macmillan Press, 1974.
5. Lawrence, Bruce B. "Al-Biruni's Approach to the Comparative Study of Indian Culture." in *Biruni Symposium*. Calcutta: Iran Society, (1951): 27–47.
6. Rahman, F. (1980). *Major Themes of the Qur'an*. Chicago: University of Chicago Press.
7. Khalifah, M. H. (1976). *A Philosophical-Theological Analysis of Modernism in Contemporary Islam*. Cairo: Al-Azhar University Press.
8. Aasi, G. H. (1999). *Muslim Understanding of Other Religions: An Analytical Study*. Islamabad: Islamic Research Institute.
9. Khan, A. H. (1990). *Muslim Engagement with Other Religions: A Historical Perspective*. *Islamic Studies*, 29(1), 35–50.
10. de la Saussaye, P. D. Ch. (1891). *Lehrbuch der Religionsgeschichte [A Handbook of the History of Religions]*. Leipzig: O.R. Reissland.
11. Sharpe, E. J. (1986). *Comparative Religion: A History*. London: Duckworth.
12. Klein, W. (2005). *Abu Rayhan al-Biruni and the Beginnings of Comparative Religion*. *Journal of Islamic Studies*, 16(1), 45–60.
13. Rosenthal, F. *The Classical Heritage in Islam*. – London: Routledge and Kegan Paul, 1976. – 259 p.
14. Waardenburg, J. *Muslim Perceptions of Other Religions: A Historical Survey*. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 370 p.
15. Sharpe, E. J. *Comparative Religion: A History*. – London: Duckworth, 1986. – 248 p.
16. Klein, W. *Muslimische Religionswissenschaft im Mittelalter: Zwischen Polemik und Objektivität // Islamwissenschaftliche Studien*. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2005. – S. 45–60.
17. Khan, A. H. *Theological Perspectives in Islamic Comparative Religion // Islamic Studies*. – 1990. – Vol. 29, №1. – P. 35–50.